

Ankara Üniversitesi Türk İnkâlâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Sayı: 66, Bahar 2020, s.281-303

Makalenin geliş ve kabul tarihleri: 13.03.2020 - 16.04.2020 (Araştırma Makalesi)

ALİ FUAD BAŞGİL VE TARIK ZAFER TUNAYA’NIN LAİKLİK ÜZERİNE SÖYLEMLERİ*

Hasan ÖZTÜRK**

ÖZ

Bu çalışmada, farklı düşünce dünyalarına sahip iki aydının hayat hikayeleri çerçevesinde, Türk modernleşmesi ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında laikliğin inşa edilmesine yönelik fikir ve eleştirileri ele alınmaktadır. Konu bu anlamda Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya’nın Türk modernleşmesi ve vardıkları noktayı teşkil eden laiklik üzerine söylemlerini kapsamaktadır. Ele alınan çalışma sırasında Başgil ve Tunaya’nın hayat hikayeleri ekseninde Türk modernleşmesinin Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar olan gelişimi ile bu dönemde yaşanan farklılaşmanın nedeni olarak laikliğin nasıl inşa edilmeye çalışıldığı ele alınmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda bu tarihi serüvenin Türk düşün dünyasındaki iki farklı zihniyette nasıl tezahür ettiği gözler önüne serilecektir. Konu ile ilgili öncelikli olarak Tunaya ve Başgil’in olaylara yaklaşımını gözler önüne sermek için ağırlıklı olarak onların eserlerinden faydalanılmıştır. Bu çalışmada elde edilen temel sonuç ise farklı düşünce dünyalarına sahip iki aydının, hayatları ve düşüncelerindeki farklılıklara rağmen hangi noktalarda birleştikleri ve ayrıldıkları açık olarak görülmesidir.

Anahtar Kelimeler: *Ali Fuad Başgil, Anayasa, Batı, Laiklik, Modernleşme, Tarık Zafer Tunaya.*

* Bu makale “Türk Modernleşmesine Mukayeseli Bir Bakış: Tarık Zafer Tunaya ve Ali Fuad Başgil” adlı doktora tez çalışmasından çıkarılarak yapılmıştır.

** Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi, hasandtcf@gmail.com_ (<https://orcid.org/0000-0001-8164-1966>).

ALI FUAD BAŞGİL AND TARIK ZAFER TUNAYA'S SPEECHES ON SECULARISM

ABSTRACT

In this study, the ideas and criticisms of Turkish modernization and the building of secularism in the first years of the Republic are discussed within the framework of the life stories of two intellectuals with different worlds of thought. In this sense, the subject covers the discourses of Ali Fuad Başgil and Tarık Zafer Tunaya on Turkish modernization and secularism, which was the ideal they had. With this purpose, the main discussion of this study will be about the development of Turkish modernization until the first years of the Republic in the axis of the life stories of Başgil and Tunaya, and how secularism was constructed as the cause of the differentiation experienced in this period. At the same time, how this historical adventure manifests in two different mentalities in the Turkish world of thought will be revealed. In order to reveal the approach of Tunaya and Başgil to the events, their works were used primarily. This study demonstrates how two intellectuals with different worlds of thought overlap and diverge in some points despite the differences in their lives and thoughts.

Keywords: *Ali Fuad Başgil, Constitution, Modernization, Secularism, Tarık Zafer Tunaya, West.*

Giriş

Türk modernleşme hareketi, dünyada yaşanan gelişmelerin gerek sonucu olması gerekse kendine münhasır bir yapıya sahip olması anlamında dünden bugüne hiç durmadan devam etmiştir. Batı'daki modernleşme hareketlerinin algılanması başta olmak üzere, ona yönelik yapılan yenileşme hamleleri Türk modernleşmesinin karakterini oluşturmuştur. Bu çerçevede Batı'nın model alınması aynı zamanda teokratik bir yapıdan anayasal ve laik-cumhuri bir rejime doğru devletin evrilmesine neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında geri kalmasını önlemek için giriştiği modernleşme serüveni, 1918'de imzalanan mütareke ile kesintiye uğramıştır. Bu noktada son, aynı zamanda yeni bir başlangıcın da serüvenini tayin edecektir. Türk Devrimi böylelikle kendisine milli bağımsızlığın sağlanmasını şiar edinerek mücadelesine başlayacaktır. Anadolu'daki bu hareket, verilen büyük bir mücadelenin sonunda 1923'de halk hâkimiyetine dayalı, milli bağımsızlığını elde etmiş yeni bir Türk devletini doğurmuştur.

Bu çalışmada Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya'nın ortak bir coğrafya ve kültürden gelerek, düşünce dünyalarında yaşadıkları farklılaşmanın nasıl ortaya çıktığı ele alınmaya çalışılmıştır. Türk modernleşmesinin genel seyrini anayasal bir yapıya ve cumhuri-laik düzene

geçiş olarak ele alan Başgil ve Tunaya'nın Cumhuriyet'e kadar olan fikir birlikteliğinin, bu dönemden sonra laik düzenin inşası sırasında nasıl farklılaşıp çatıştığı görülmüştür.

Çalışmada, Tunaya ve Başgil'in öncelikli olarak hayatları ve ardından da fikir dünyalarındaki çatışmalar Türk modernleşmesi ve Cumhuriyet döneminde laikliğin inşası gibi konular özelinde ele alınmaya çalışılmıştır.

1. İki Hayat

Hayatlarını uygar ve demokratik bir Türkiye için harcamış iki aydın: Ali Fuad Başgil, Tarık Zafer Tunaya. Onları belki de bundan daha iyi tanımlamak imkânsızdır. Onlar aynı topraklarda filizlenip, farklı yollardan aynı hedefe ulaşmaya çalışmış aydınlardır. Bu amaç ile ülkelerini medeni ve gelişmiş bir seviyeye ulaştırmak için cepheden okula bir mücadeleyle hayatlarını geçirmişlerdir. Bu anlamda onlar Türkiye Cumhuriyeti'nin en sıkıntılı ve hareketli günlerine tanıklık etmişlerdir. Osmanlı'nın son dönemlerinde dünyaya gelmiş ve Cumhuriyet'in ilk yıllarını görmüş nesillerdir. Aldıkları üst düzey eğitim onları akademi dünyasında çalışarak ülkelerine hizmet etmeye yönlendirmiştir.

Başgil ve Tunaya, imparatorluğun en zorlu günlerinde dünyaya gelmişlerdir. Başgil, 1893'de Samsun'un Çarşamba ilçesinde doğmuştur. Varlıklı ve mütedeyyin bir aileye sahip olan Başgil, ilköğrenimini Çarşamba'da tamamladıktan sonra ortaöğrenim için İstanbul'a gitmiştir.¹ Bu yıllarda dünya savaşı çıktığı için öğrenimini yarıda bırakıp, Kafkas Cephesi'ne gitmek zorunda kalmıştır. Bu anlamda 1914 ile 1919 yılları arasında 4 yıl yedek subay olarak görev yapmıştır.² Başgil, Milli Mücadele'ye ve Cumhuriyet'in kuruluşuna yurtdışında eğitim alırken tanık olmuştur. Fransa'da lise ve üniversite eğitimini tamamladıktan sonra yine hukuk üzerine doktora yapmıştır. Boğazlar Meselesi üzerine yaptığı tez çalışmasını modern Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'e ithaf etmiştir. Ardından 1929'da ülkesine dönerek üniversitede çalışmaya başlamıştır.³ Başgil, Maarif Vekaleti'nde kısa süre çalıştıktan sonra üniversite reformu ile İstanbul Üniversitesi'ne geçmiştir. O, bu dönemde Hatay Anayasası'nın hazırlanmasında da yer almıştır. Hatay'ın anavatana

¹ Sabahattin Zaim, "Ali Fuad Başgil" **Hayatlarıyla Yol Gösterenler**, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 17.

² "Başgil, Ali Fuat", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C.1, Dergah Yayınları, İstanbul, 1977, s. 343.

³ Ali Fuad Başgil, **Yakın Maziden Hâtıra Kırıntıları**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2007, s. 9.

bağlanmasına hukuki çalışmalarla destekte bulunmuştur. Ardından 1939'da Ordinaryüs Profesör olmuştur.⁴

Başgil'in fikirleri ise 1940'lardan itibaren değişmeye başlamıştır. Bu dönemde "inkılapçı" bir çizgide düşün ve fikir hayatını sürdürürken, artık Cumhuriyet eleştirilerine de başlamıştır. Bu durum Milli Şefliğin gevşediği ölçüde daha da değişmiştir.⁵

Tarık Zafer Tunaya'ya bakıldığında ise, Tunaya 16 Ocak 1916'da I. Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda dünyaya gelmiştir. Gençlik dönemi Cumhuriyet'in ilk yıllarına denk geldiğinden olsa gerek Tunaya, idealist bir anlayışla büyümüştür. Bu doğrultuda önce Galatasaray ve Fransa'da Saint Benoit liselerinde eğitim almış, ardından da 1936 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne başlamıştır. Zafer Toprak, Tunaya'nın Cumhuriyet'e sahip çıkmanın en önemli yolunun hukuktan geçtiğini düşündüğü için bu yönde eğitim aldığını ifade etmiştir.⁶

Tunaya ve Başgil yukarıda da belirtildiği gibi idealleri için çalışmışlardır. Bu çerçevede yollarının sürekli kesiştiği görülecektir. İlk olarak Tarık Zafer Tunaya'nın İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni kazanması ile yolları birleşmiştir. Tunaya 1942 yılında lisans eğitimini tamamladıktan sonra Amme Hukuk Kürsüsü'nde doktora eğitimine başlamıştır. Ord. Prof. Dr. Charles Crozat ile "Müessese Teorisinde Fikir Unsuru ve Bazı Hususiyetler" adlı çalışmayı yapmıştır. Bu dönemde Başgil, Tunaya'nın sadece üniversiteden hocası olmakla kalmamış, aynı zamanda doktora tezini savunduğu hocası da olmuştur.⁷

Başgil bu dönemde Türkiye'de muhalefet hareketinde siyaset dışında eleştirileri ile öne çıkan en önemli kişilerden biridir. Arif Aşçı onun fikirlerindeki muhalif duruşun 1940'ların hemen öncesinden başlayarak 1945 sonrasında hat safhaya ulaştığını savunmuştur.⁸ Başgil'in Türkçe meselesi, Anayasa'nın tadili ve seçim güvenliği ile devlet başkanlığının tarafsızlığı konularını ele alması, onun dindar ve siyasal olarak muhalif çevrede tanınmasını sağlamıştır. Ardından Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti'ni

⁴ Arif Aşçı, **Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil Bibliyografyası**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2000, s. viii.

⁵ Tuncay Önder, "Ali Fuad Başgil", **Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce – Muhafazakarlık**, C. V, 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.291.

⁶ Zafer Toprak, "Tarık Zafer Tunaya'nın Ardından" **Tarih ve Demokrasi – Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan**, Cem Yayınları, İstanbul, 1992, s. 18.

⁷ Ersin Kalaycıoğlu, "Tarık Zafer Tunaya: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Siyasal Kurumlar ve Çağdaşlaşma", **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. II, 3. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 311.

⁸ Aşçı, **a.g.e.**, s. ix.

kurmuş, İslami ve diplomatik konularda da Türkiye'yi temsil etmiştir.⁹ 1950'lere gelindiğinde ise Tunaya genel olarak Meşrutiyet üzerine çalışarak doçentlik unvanını almıştır. Bu dönemde Başgil ile Tunaya direkt çalışmasa da aynı ortamda bulunmuşlardır.¹⁰ Tunaya aynı zamanda bu dönemde Fransa, İngiltere ve ABD'deki üniversitelerde akademik çalışmalarda bulunmuştur. 1959'da da profesörlüğe yükselmiştir. O, bu dönemde güncel olayları tarihi olaylar üzerinden açıklamaya çalışmıştır.¹¹ Başgil ise 1950'lerde genel olarak din ve laik üzerine ve belli bir süre sonra da DP eleştirileri ve demokrasi üzerine yazılar yazmıştır. Başgil anılarında anlattığına göre, 27 Mayıs'a giden yolu görmekle birlikte bu yönde hükümeti ikaz etmeye çalıştığını ifade etmiştir.¹² O'nun bu dönemde öne çıkan eseri Din ve Laiklik kitabı 1954'te yayımlanmıştır. Başgil bu anlamda kendi döneminde laiklik konusunda Türkiye'de ilk sistemli eleştiri yapan kişi olarak da öne çıkmıştır.¹³

1960'lı yıllar Tunaya ve Başgil'in fikirlerindeki çatışmanın hat safhaya çıktığı dönem olmuştur. 27 Mayıs dönemine gelindiğinde başlarda Tunaya ve Başgil yapılan müdahaleyi olumlu bulmuştur. Başgil, kardeş kanının dökülmesini engellediği ve askerlerin tarafsız olduğunu düşündüğü için yapılan müdahaleyi yerinde bulmuştur.¹⁴ Tunaya ise İstanbul Üniversitesi'nde 28 Mayıs Beyannamesine imza atan 7 kişiden biri olmuştur. Beynamede meşruiyetini kaybetmiş bir yönetimin indirildiği ve bu yönde 27 Mayıs askeri müdahalesinin meşru olduğu savunulmuştur. Başgil ise kısa süre sonra yapılan müdahalenin, başlangıç itibarıyla haklı bir amaca hizmet ettiğini, ancak zamanla bu amacından saptığını savunmuştur. Ardından 28 Mayıs Beyannamesi'ne imza atan arkadaşlarını eleştirmiştir.¹⁵ Başgil, bu beyanname doğrultusunda önceki hükümetlerin de aynı şekilde yargılanması gerektiğini savunmuştur.¹⁶ Diğer yandan bu dönemde Tunaya ve Başgil 27 Mayıs sonrası 147 öğretim üyesiyle birlikte, MBK'nin 28 Ekim 1960'taki

⁹ **Hayatlarıyla Yol Gösterenler**, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 2005, s.20.

¹⁰ Aydın Aybay, "Ders" **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. II, 3. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 331.

¹¹ **Tarih ve Demokrasi – Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan**, Cem Yayınları, İstanbul, 1992, s. 134.

¹² Ali Fuad Başgil, **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**, 4. Basım, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2017, s. 134.

¹³ Ali Fuad Başgil, **Din ve Laiklik**, 12. Basım, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2016, s.335.

¹⁴ Başgil, **Yakın Maziden Hâtıra Kırıntıları**, s. 141.

¹⁵ Ali Fuad Başgil, **Hâtıralar**, 6. Basım, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2016, s. 129.

¹⁶ Başgil, **Yakın Maziden Hâtıra Kırıntıları**, s. 159.

kararı ile üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Fakat kısa süre sonra af çıksa da Başgil görevine bir daha dönmemiştir.¹⁷

Başgil'in bu dönemde çeşitli dergi ve gazetelerde eleştiri yazıları çıkmıştır. Bunlardan birisi de Kurucu Meclis üzerine yaptığı eleştirileridir. Başgil bu yazılarından dolayı Balmumcu'da kısa süre tutuklu kalmıştır.¹⁸ O, Tunaya'ya göre bu dönemde siyasete daha yakın durmuştur. Fakat Başgil önceden bilinçli olarak siyasetten uzak durduğunu ifade etmiştir. Siyasetçi olmak yerine ilim insanı olarak daha faydalı olacağını düşündüğü için siyasete girmesine yönelik aldığı tekliflere soğuk bakmıştır.¹⁹ Bu duruşunu Başgil, Cumhuriyet Senatörlüğü'ne seçilmesi ve Cumhurbaşkanlığına aday olması ile sonlandırmıştır. Ardından cumhurbaşkanlığı adaylığının engellenmesi ile senatörlükten de istifa ederek Cenevre'ye gitmiştir.²⁰ Yurtdışındayken 27 Mayıs'ı ve hatıralarını yazmıştır. Ülkeye dönüşü AP'den İstanbul vekili seçilmesi ile olmuştur. Ardından bu görevdeyken de hayata gözlerini yummuştur.²¹

Tunaya da bu dönemde anayasa çalışma komisyonlarında görev almış, fakat ona rağmen yine de üniversitedeki görevinden Başgil ile birlikte uzaklaştırılmıştır. Sonrasındaki dönemde Tunaya, Türkiye'nin NATO delegeliği başta olmak üzere Devrim Ocakları Genel Başkanlığı gibi görevlerde bulunmuştur.²² Tunaya, 1968'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı olmuştur. Fakat Tunaya kısa süre sonra üniversite yönetiminin öğrenci olaylarına yaklaşımı nedeniyle görevinden istifa etmiştir. Diğer yandan 1977'de UNESCO'da görev almıştır. 26 Nisan 1979'da ise kurucu komisyon onu, Siyasal Bilimler Fakültesi Kurucu Dekanı seçmiştir.²³ Bu görevindeyken Tunaya, 12 Eylül yönetiminin 1402 sayılı kanunu ile arkadaşlarının görevden alınmasından sonra, 1982'de üniversitedeki görevinden istifa etmiştir. Artık Tunaya, 1952'de ilk basımı yapılan "Türkiye'de Siyasi Partiler" adlı eserini üç cilt olarak tekrar yayına

¹⁷ "Başgil, Ali Fuat", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C.1,s. 343.

¹⁸ Başgil, **Hâtıralar**, s. 48.

¹⁹ Ali Fuad Başgil, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, 2. Basım, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2006, s. 277

²⁰ Mehmet Gökalp, (haz.), **Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil Hayatı – Şahsiyet Mücadeleleri**, Santral Yayınevi, İstanbul, 1963, s.24.

²¹ Emrullah Kılıç, **Materyalizm Karşısında Ali Fuad Başgil**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s.173.

²² Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. I, 4. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016. s. xii.

²³ Aydın Aybay, "Tunaya'yı Anarken" **Tarih ve Demokrasi – Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan**, Cem Yayınları, İstanbul, 1992, s. 12.

hazırlamıştır.²⁴ O, aynı zamanda yurtdışında Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Hollanda ve Almanya'da akademik çalışmalarda bulunmuştur. Daha sonra Tunaya, 29 Ocak 1991'de hayata veda etmiştir.²⁵

Tunaya ve Başgil ülkesi için yaşamış iki idealist insan olarak hayatlarının son anına kadar mücadele etmişlerdir. Osmanlı'nın son döneminde doğmuş ve imparatorluğun yıkılışı ile Cumhuriyet'in inşasını görmüş olan Başgil ve Tunaya, demokrasiye inanarak yaşamışlardır. Bu anlamda yolları ve fikirleri hayatlarının sonuna kadar sürekli bir temas halinde olmuştur. Bu çerçevede onların fikirlerindeki ve laiklik anlayışlarındaki temaslara ve ayrılıklara bakılmalıdır.

2. Türk Modernleşmesi

Cumhuriyet ve Cumhuriyet'in devrimleri, Türk modernleşmesinin uzun yıllar süren gelişiminin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Türk modernleşmesi ise genel olarak dünyadaki modernleşme hareketlerinin bir neticesidir. Tunaya ve Başgil Türk Devrimi'ni önceki dönemde atılmış temeller üzerine oturtmuşlardır. Bu anlamda onlara göre dünden bugüne modernleşme hareketleri bir süreklilik içermiş ve kaçınılmaz olarak ilerlemiştir. Yani modernleşme Tunaya ve Başgil için kaçınılmazdır. Başgil modernleşmede bu kaçınılmazlığın vardığı noktayı demokrasi olarak kabul etmiştir. Ona göre demokrasinin Batılısı ya da Doğulusu yoktur. Demokrasiyi, “vatandaşın şahsında taşıdığı insanlık cevherini dünya değerlerinin hepsinin üstünde tutan ve cemiyet nizamına ferdin insanlık hak ve şerefine saygı esasından hareket eden”²⁶ bir gelişme şeklinde kavramlaştıran Başgil, demokrasinin menşeyini Rönesans'a kadar dayandırmıştır. Nitekim 18. yüzyıla kadar yapılan mücadeleler sonucunda parlamenter yapı ve seçim sistemleri oluşmaya başlamıştır. Ardından bireyin merkeze yerleştiği bir gelişim süreci görülmüştür. Başgil'e göre, hukuk, ahlakıyat, edebiyat ve hemen her alanda Batı'da gelişen Anglo-Amerikan dünyadan yayılan demokrasi anlayışı, özellikle II. Dünya Savaşı ile de otoriter hükümetleri yenerek tüm dünyaya yayılmıştır. Bu anlamda Başgil, modernleşme ve demokrasi kavramının temeline hürriyet anlayışını yerleştirmiştir.

Tunaya ise modernleşme kavramını hürriyetin gelişimi olarak ele almıştır. Ona göre modernleşme, Batı'da mutlak monarşi karşısında fert

²⁴ Toprak, “Tarık Zafer Tunaya'nın Ardından” **Tarih ve Demokrasi – Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan**, s. 16.

²⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk Ve Atatürkçülük**, 2. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. viii.

²⁶ Ali Fuad Başgil, **Demokrasi Yolunda**, 3. Basım, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2009, s. 161.

hürriyetinin gelişmesidir. Böylece modernleşme, otorite-hürriyet, yani cemiyet-fert sorununun çözümüdür. Batı'da bu anlamda pozitif yaptırımlarla iktidar sınırlandırılıp, siyasal bir ilke ortaya çıkarılmıştır. Bu Batı'daki gelişimin ayırt edici yönü olmuştur.²⁷ Diğer yandan Tunaya, Batı'nın sanayi devrimlerine ve önemli buluşlara sahip olmasından öteye, Batı, tek ve hâkim medeniyete sahip olduğu için ona doğru gidildiğini savunmuştur. Fakat ona göre gerçek Batı medeniyeti, "tek dışı kalmış" bir medeniyet değildir. Tunaya'ya göre Türkiye'nin hedefi, Batı metodu ile medeni seviyeye çıkmayı sağlayan Batı medeniyetidir.²⁸ Gelişimin neticesinde topluma, oradan da bireye giden bir süreci işaret eden Tunaya ve Başgil için modernleşme, otoritenin birey lehine kullanılması ve modernleşmenin temelinde de bireyin hürriyetinin yer almasıdır. Her ikisi için de demokrasi kavramı bu anlamda öne çıkmaktadır.

Tunaya ve Başgil'in demokrasinin temeli konusunda farklı düşündükleri görülmektedir. İlder Turan, Tunaya'nın Batı demokrasisinde daha çok Fransız geleneğinden etkilendiğini ifade etmiştir. Tunaya, Anglo-Sakson bilim geleneğine kuşkulu bakmakta ve sosyal bilimlerin, sosyal gerçekleri değiştirmede araç olarak kullanılabilirliğine inanmaktadır. Ona göre kurallar ve önermeler doğaldır.²⁹ Başgil ise, Batı demokrasisinin temelindeki temsili demokrasinin yol açtığı sıkıntı ve aşırı parti ihtiraslarına karşı Anglo-Sakson terbiyeyi ve ahlakın gerekliliğini öne çıkarmıştır.³⁰ Başgil genel olarak toplumsal değişimlerde Anglo-Sakson anlayışı benimsediğini ifade etmiştir. Aynı şekilde laiklik konusunda da Fransızların aksine İngiliz geleneğini ve onların laik anlayışını vurgulamıştır. Diğer yandan Başgil İngilizlerin değişim anlayışına da hayranlık duyduğunu belirtmiştir.³¹

Tunaya ise değişim ve laiklik konusunda Başgil'in aksine Fransız geleneğini benimsemiştir. Tunaya, bu geleneğin kökeninin Fransa'da krallığın Roma kilisesi ve Papa'ya karşı çıkmasına ve kralın kendisinin tanrı ve kılıcına bağlı olduğunu ilan etmesine kadar dayandığını savunmuştur.³² O, ilerleyen dönemlerde değişim konusunda ve din-devlet ayrılığında devletin güç kullanmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Bu onun laiklikle ilgili

²⁷ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, 3. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 2.

²⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. II, 3. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 205.

²⁹ İlder Turan, "Tarık Zafer Hoca'yı Anarken" **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. II, 3. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 336.

³⁰ Başgil, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, s.167.

³¹ Ali Fuad Başgil, **Başgil'den Mektuplar**, Yağmur Yayınları, İstanbul, 2007, s. 33.

³² Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. II, s. 206.

görüşlerinde önemli bir yer tutmuştur. Tunaya bu anlamda Türkiye'nin yetersiz bile olduğunu savunmuştur. O, genel olarak modernleşmede Fransız geleneğini savunmuş, modernleşme ve laiklik konuları da dâhil olmak üzere devletin gereklilik durumunda güç kullanmasını olağan karşılamıştır.³³

Genel çerçevede Tunaya ve Başgil'in Batı'ya bakışına bakıldığında ise Tunaya Batılılaşma teriminin birçok tezahürü olduğunu savunmuştur. Ona göre Batı, çağdaş toplum ve hürriyete dayanan bir devletin temelidir. Bu yüzden Batılılaşma da hürriyet fikrinin ve ideal devlet teşkilatının oluşturulması için önemlidir.³⁴ Batılılaşma konusunda Tunaya, Başgil kadar olmasa da Batı'nın metodu ile her şeyin yapabileceğini savunmuştur. Bu durum taklit etme değildir. Tunaya'ya göre Türkiye'nin gelişimi için Batı metodu ile toplumun hayatının tayin edilmesi gerekmektedir. Ona göre, böylelikle Batı'nın hayat seviyesine ulaşılabilir.³⁵

Başgil'e göre Batı, demokrasi, hürriyet ve eşitlik rejimi üzerine kurulmuştur. Batı'daki bu demokrasi anlayışı her devlette farklılık gösterse de genel olarak mevcuttur. Demokrasi temelde toplumsal olarak ferdiyetçilikten ve özel girişimden doğmuştur. Zamanla sanayileşerek bünyesine sosyal adalet kavramlarını da dâhil etmiştir. Ardından Başgil, bu anlayışların dünya savaşları sonrası dünyaya yayıldığını savunmuştur.³⁶ Bu anlamda Başgil, Batılılaşma konusuna Tunaya'ya göre daha ihtiyatlı yaklaşmıştır. O, Batı'nın bir bütün olsa da onu her yanıyla almanın gereksiz olduğunu belirtmiştir. Hatta Başgil Batılılaşma hususunda yaşanan başarısızlığın nedeninin Türkiye'nin gelinen noktada toptan Batılılaşmaya çalışması olduğuna inanmıştır. Ona göre Batı'yı cevheri cürufundan ayırarak almak asıl yapılması gereken şeydir. Batı'nın cevheri insani karakteri, ahlakı şuur, ilim ve metodu, güzel sanatları, felsefesi ve tekniğidir. Cürufu ise maddeye sapmak ve sefahattir.³⁷ Bu anlamda Batı'dan teknik ve maddi kısmın alınması normal iken, manevi olarak ise Batı'ya yönelmek gereksizdir. Diğer yandan onu bütünüyle almak sorunları derinleştirmekten başka bir şey değildir.³⁸

Tunaya, Batı'daki teknik ve medeni üstünlüğün Osmanlı'da duraklamaya kadar fark edilmediğini söylemiştir. Bu anlamda Osmanlı'daki bozulma genel olarak 16. yüzyılda başlamıştır. Tunaya'ya göre teokratik yapının bozulması ve ilmiye sınıfının uyguladığı baskı ve mutlakiyet ile

³³ A.g.e., s. 214.

³⁴ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 17.

³⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C. II, s. 205.

³⁶ Başgil, *Başgil'den Mektuplar*, s. 41-42.

³⁷ A.g.e., s. 118.

³⁸ Başgil, *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, s. 153.

birlikte Osmanlı, Batı'nın terk ettiği monarşik-teokratik yapıya bürünmüştür. Tunaya böylece halkın devletteki rolünün bitmesinin geriliği hat safhaya çıkardığını savunmuştur.³⁹ Bununla birlikte 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı'nın Batı karşısında yaşaması için tedbirler alınmıştır. Bu aşamada Batılılaşmak zarurettir. Batılılaşmak bir yaşam felsefesi olmuş ve aksi halde yok olunacağına inanılmıştır. Tunaya'ya göre bu süreç ilk olarak müesseselerdeki ıslahatlara, ardından aydın despotluğu dönemine ve son olarak da kafalarda modern devlet fikrinin yeşermesine doğru gitmiştir.⁴⁰

Başgil ise Osmanlı'nın geri kalmasını "Türk Esas Teşkilatı Hukuku Dersleri" kitabında şöyle açıklamıştır; dünya ve özellikle Avrupa'da hukuk ve din teşkilatı ayrılığı yaşanırken, Osmanlı devlet teşkilatında "cahilane" bir şekilde dinilik vasfında ısrarcı olunmuştur. Başgil bu durumun geriliğe neden olduğunu savunmuştur.⁴¹ Bu anlamda Başgil de Tunaya gibi Osmanlı'da gelişimi laiklik ekseninde ele almıştır.

Başgil, anayasal olarak Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar olan gelişmeyi dört evreye ayırmıştır. İlk evre 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'na kadar olan "Mutlak Hükümdarlık" ya da "Dini Saltanat" devresidir. İkinci evre 1839'dan, 1878'de Kanun-i Esasiye'nin rafa kaldırılmasına kadar olan "Yarı Dini Saltanat" ya da "Mutedil Hükümdarlık" devresidir. Üçüncü evre II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilanına kadar olan "Meşrutî Hükümdarlık" dönemidir. Başgil'e göre son evre ise Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan "Cumhuri, Laik ve Teşkilat" devridir.⁴²

Tunaya da Başgil gibi Türk modernleşmesinin gelişimini anayasal temelde değerlendirmiştir. O, yaşanan gelişmelerin uzun zamanda ulaşılmış bir sürecin sonucu olduğuna inanmıştır. İlk olarak gelişim teokratik-mutlaki bir saltanat yönetiminden meşrutî bir rejime geçme şeklinde olmuştur. Bu dönem laik-cumhuri bir devlete gidişte köprü vazifesi görmüştür.⁴³ Bu gelişme sürecinde kesintiler gerçekleşse de gelişim iki yüz yıllık bir safhayı kapsamıştır. Yaşanan kesintiler ve zorluklara rağmen Tunaya'ya göre sonraki dönem için uygun koşullar oluşturulmuştur.⁴⁴

Başgil'e göre Cumhuriyet öncesindeki II. Meşrutiyet dönemi zorunlu bir geçiş merhalesidir. Bu merhale de Cumhuriyet'i ortaya çıkarmıştır. Bu

³⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C. II, s. 207.

⁴⁰ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 18.

⁴¹ Ali Fuad Başgil, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, Ahmet Sayman Teksir İşleri, İstanbul, 1952-1953, s. 23.

⁴² *A.g.e.*, s. 15.

⁴³ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s. 1.

⁴⁴ *A.g.e.*, s. 8.

dönemde devlet ve memleket hayatında önemli değişiklikler olsa da, temeldeki ruh ve esas korunarak Cumhuriyet'e taşınmıştır. Meşrutiyet inkılabı Başgil'e göre yeni bir devletin ve Cumhuriyet'in kuruluşunu sağlamıştır.⁴⁵ Tunaya da, II. Meşrutiyet'i birçok yönü ile ele almıştır. Ona göre bu dönemde Sultan Hamid'in yönetimi sonrası imparatorluk da yıkılmıştır. Fakat diğer yandan bu dönem Cumhuriyet kadrolarının yetiştiği ve fikirlerinin olgunlaştığı bir laboratuvar vazifesi görmüştür.⁴⁶

Meşrutiyet dönemindeki anayasal gelişmelere bakıldığında ise, Kanun-i Esasi 1908'de tekrar ilan edilerek, kuvvet merkezinin parlamentoya geçtiği görülmektedir. İttihatçılar bu dönemde yeni bir anayasa yapmamışlardır. Anayasa daha çok geçmişe dönmeye karşı baraj olarak görüldüğü için güncel gelişmelerden uzak kalmıştır.⁴⁷ Fakat 1909'da 31 Mart Olayı ile yapılan tadilatla 1876 Kanun-i Esasi'nin temel esası olan padişahın iradesinin üstünlüğü ve egemenliğin kaynağı meclise geçmiştir.⁴⁸ Ama Tunaya'ya göre bu tadilatlara rağmen anayasanın yetersizliği giderilememiştir.⁴⁹ Bu değişiklikler kısa süre sonra eski haline getirilmek istenmiştir. Bunun temel nedeni 1911'de İttihatçılara karşı oluşmaya başlayan muhalefet hareketidir.⁵⁰ Bu anlamda Kanun-i Esasi savaş sonuna kadar eski haline getirilmiştir. Yaşanan durum ise ilk olarak İttihatçıların kendi aleyhine kullanılmıştır.⁵¹ Başgil İttihatçıların hükümdarın egemenliğini tekrar öne çıkarmalarını iktidarın "yarı dini hükümlerlik" vaziyetine tekrar taşınması olarak görmüştür.⁵² Tunaya ise eski ruhuna döndürülen anayasanın ilk kurbanının da İttihatçılar olduğunu söylemiştir. Bu anlamda Sultan Vahdettin, meclisi feshederek kendisine verilen yetkileri kullanmıştır. Tunaya anayasanın bu şekliyle 1924'e kadar yürürlükte kaldığını belirtmiştir.⁵³

Tunaya ve Başgil, 18. yüzyıldan beri devam eden Batı karşısında ve Batı yönündeki modernleşme hareketlerinin II. Meşrutiyet döneminde son

⁴⁵ Başgil, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, s. 235.

⁴⁶ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. I, s. 121.

⁴⁷ Tarık Zafer Tunaya **Türkiye'de Siyasal Partiler- İttihat ve Terakki**, C. III, 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000. s.449.

⁴⁸ Tarık Zafer Tunaya **Türkiye'de Siyasal Partiler- İkinci Meşrutiyet Dönemi**, C. I, 2. Basım, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 5.

⁴⁹ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, C. I, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, Şubat 1998, s. 80.

⁵⁰ Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyet'in İlanı**, Yenigün Haber Ajansı, İstanbul, 1998, s.53.

⁵¹ Tarık Zafer Tunaya **Türkiye'de Siyasal Partiler- Mütareke Dönemi**, C. II, 5. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 33.

⁵² Başgil, **Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, s. 57.

⁵³ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. I, s. 25.

düzlüğe girdiğini düşünmüşlerdir. “Ülke nasıl kurtarılabilir” denilerek çıkılan yolun sonunda Anadolu’ya sıkışmış ve dört bir tarafi işgallerle çevrili bir yurt ortaya çıkmıştır. Bu anlamda geçmişten gelen bütün birikim ve olanaklar laik bir Cumhuriyet’e evrilmiştir.

3. Cumhuriyet ve Laiklik

Türk Devrimi, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğunun yıllar süren yenileşme ve hayatta kalma mücadelesinin I. Dünya Savaşı sonrasında son bulması ile başlamıştır. Mütareke ortamında yaşanan işgaller ve bu işgallere İstanbul yönetiminin kayıtsız kalması, Anadolu’da bir Milli Mücadele Hareketi’nin ortaya çıkmasını mecbur kılmıştır. Bu ortamda Müdafaa-i Hukuk Hareketi, Türk Devrimi’nin fitilini ateşlemiştir. Hayatta kalmak için başlayan Türk Devrimi’nin bu anlamda ilk hedefi bağımsızlığı sağlamak olmuştur. Tunaya, hareketin sadece askeri olarak safha safha ilerlemediğini, aynı zamanda kurumsallaşmanın da sağlandığını söylemiştir.⁵⁴ Başgil’e göre ise Türk İnkılabı’nın ortaya çıkmasının asıl nedeni tarihi bir mecburiyetten kaynaklanmıştır. Başgil, 14 Ağustos 1960’da Yeni Sabah gazetesindeki “Türk İnkılabı” adlı köşe yazısında, bir buçuk asırdan beri yaşanan tarihi ve sosyolojik gelişmelerin temel hedefinin “yüksek bir ülke” olduğunu belirtmiştir. Ona göre hür ve müstakil yaşamak amacı ile yola çıkmıştır. Başgil, Atatürk ve Anadolu Hareketi’nin bu gerçeği baştan benimsediklerini ve kurtuluş sonrası da medeniyet seviyesine ulaşmak için çalıştıklarını ifade etmiştir. Geçmişten gelen yenileşme hareketleriyle birlikte Başgil’e göre Cumhuriyet’e giden yol açılmıştır. Bu anlamda Türk Devrimi, öncelikli olarak siyasal anlamda bağımsızlığı sağlamak ve ardından da “bütün cihanda medeni bir heyeti içtimaiye” ulaşmak için tarihi zaruretin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁵

Tunaya da Türk Devrimi’ni tarihi bir zaruret ve tarihten gelen bir görevin yerine getirilmesi olarak görmüştür. Ona göre devrimin ilk hedefi milli hürriyetin sağlanması olmuştur. Ardından diğer vazife ise ferdi hürriyet sisteminin kurulmasıdır.⁵⁶ Tunaya ilk basımı 1964 yılında yapılan “Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük” adlı eserinde, Türk Devrimi’ni Doğu gelenekleri ile geri bırakılan ve bir grubun tahakkümü altına itilen halkın kurtarılması olarak nitelemiştir. Milli iradeyi savunan aydınlar harekete geçerek ve bir plebisite çalışması yapmadan milleti çağdaş düzeye

⁵⁴ Tarık Zafer Tunaya, **Medeniyetin Bekleme Odasında**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, Mart 1989, s. 141.

⁵⁵ Başgil, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, s. 237.

⁵⁶ Tunaya, **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılama Hareketleri**, s. 105.

ulaştırmak için hemen göreve başlamışlardır.⁵⁷ Ona göre Atatürk temelde bu geri düzenin değiştirilmesini hedeflemiştir. Bu anlamda Atatürk'ün düşüncelerinin ve Türk Devrimi'nin temel hedefi, kişi olarak insanca ve bağımsız yaşamak için milli hayata varılması olmuştur. Medeni seviyeye ulaşmak için mücadele edilmiştir. Bu çerçevede hem bağımsızlık için hem de geri unsurlara karşı Milli Mücadele yapılmıştır.⁵⁸ Tunaya'nın fikirleri bu noktada Başgil'den ayrılmaktadır. Tunaya'ya göre Milli Mücadele, Batılı ve Şark Kafası gibi unsurlar arasında verilmiştir. Şark Kafası bu anlamda Müdafaa-i Hukuk Hareketi'nin önündeki en büyük engeli teşkil etmiştir. Tunaya bu sorunlarla mücadelenin ise onları ortadan kaldırmaktan geçtiğini savunmuştur.⁵⁹

Başgil, Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Anadolu'da Amasya'dan Sivas'a Cumhuriyet'in ana ilkelerini oluşturduklarını belirtmiştir.⁶⁰ Tunaya da aynı şekilde Müdafaa-i Hukuk Hareketi'nden 1923'e kadar Cumhuriyet'in ve yeni devletin ilkelerinin oluştuğunu aktarmıştır.⁶¹ Tunaya'ya göre kurulan yeni devlet ve rejim geçmişten gelen belirli kalıtsal izleri taşımakla kalmamış, aynı zamanda geçmişten gelen fikirleri ve korkuları da taşımıştır. Tunaya aynı zamanda her şeye rağmen yeni bir anlayışın ve kendine münhasır bir yapının olduğunu da savunmuştur.⁶² Milli Mücadele'de edinilen birikimler, 29 Ekim 1923'te ilan edilen Cumhuriyet ile yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. Yeni dönemde Anadolu Hareketi bütün mücadelelerden zaferle çıkarak tek söz sahibi olduğunu kanıtlamıştır.⁶³

Yeni dönemdeki fikir ve düşünce gruplarına bakıldığında Tunaya, bu grupların genel olarak "bütüncü" ve "kısmici" fikirlerden oluştuğunu ifade etmiştir.⁶⁴ Bütüncüler Batı'yı bir bütün olarak ele alıp, bu konuyu Doğu medeniyetinden Batı medeniyetine geçiş olarak görmüşlerdir. Bu çevreye göre bütünüyle Batılılaşmak, kendi kültürünü bırakmak değildir. Onlara göre ortaya sentez bir kültür çıkmaktadır. Bu grup Türk Düşüncesi ve Forum dergisi çevresinde öne çıkmıştır. Kısmiciler ise Batı ve Doğu arasında oluşan Türk Devrimi'ne fikirselsel ve ideolojik mana katmaya çalışan Kadroculardan

⁵⁷ Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk Ve Atatürkçülük*, s. 121.

⁵⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C. II, s. 204.

⁵⁹ *A.g.e.*, s. 212.

⁶⁰ Başgil, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, s.60.

⁶¹ Tunaya, *Medeniyetin Bekleme Odasında*, s. 196-197.

⁶² Tarık Zafer Tunaya, *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*, 2. Basım, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s. 219.

⁶³ Başgil, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, s.72.

⁶⁴ Abdullah Kaygı, *Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 360.

ve gelenekçi anlayışa sahip olan kişilerden oluşmuştur.⁶⁵ Gelenekçi görüş ise Batı'nın bütünüyle alınmasının yerine, onun işe yarar kısımlarının alınmasını savunmuştur. Gelenekçi ve mütedeyyin çevre buna örnektir. Tunaya bu grupta gelenekçi-sentezcilerin de olduğunu ifade etmiştir. Tunaya, Başgil'in fikir dünyasına göre onu bu gruba yerleştirmiştir. Fakat Tunaya, Başgil'in bu grupta yeni olduğunu da belirtmiştir.⁶⁶

Yeni dönemde Tunaya ve Başgil'in fikir ortaklıkları, Cumhuriyet ile birlikte son bulmuştur. Bu anlamda onların fikir ayrılıklarının temelini Türk modernleşmesinin vardığı nokta oluşturmaktadır. Tunaya yeni dönemi Doğu medeniyetinden, Batı medeniyetine geçişin kararlı bir süreci olarak görmüştür. Tunaya, Cumhuriyet'le birlikte Atatürk'ün öncelikli olarak geri kalmış yapıları tasfiyeye giriştiğini ve yeni organizasyonlar yarattığını savunmuştur.⁶⁷ Bu çerçevede Hilafet kaldırılmış, tüm ikiliklerin önüne geçilmek için Tevhid-i Tedrisat Kanunu hazırlanmıştır. Ardından teokratik yapıya ait şerri mahkemeler ve devamında da medreseler kapatılmıştır. Ona göre bu düzenlemeler 1924'ten 1928'e kadar laik düzenin inşası anlamında artarak devam etmiştir.⁶⁸

Başgil'e göre dine bağlı bir devlet düzeni olan teokratik yapıdan, halkın iradesinin belirleyici olduğu laik-cumhuri bir yapıya doğru olan gidişat 1924'te aksamıştır. Yeni dönemde Başgil, laik-cumhuri yapı inşa edilmek yerine, Osmanlı'daki dine bağlı devlet yapısının tersine, devlete bağlı dinin olduğu yapıya geçildiğini iddia etmiştir.⁶⁹ Fakat Başgil, önceki dönemde yazmış olduğu "Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri" kitabında bu laikliğe gidişatı normal olarak görmüştür. Ona göre bütün bu düzenlemelere bir bütünlük kazandırmak için yeni bir anayasa 20 Nisan 1924'te yürürlüğe konulmuştur.⁷⁰

Başgil ve Tunaya için modernleşme genel anlamda laikliğe doğru gitmekle sağlanabilirdi. Bu anlamda iki aydının laiklikle ilgili fikirlerine bakılmalıdır. Laikliğin kökeninin Başgil, kelime olarak Fransızcadan geldiğini belirtmiştir. O, Batı'da laikliğin kilise ve din adamları dışındaki insanları ve dini olmayan prensip, hukuk ve ahlak yapısını ifade ettiğini savunmuştur.⁷¹ Bu konuda Tunaya, din ve siyasetin ayrı disiplin olması anlamında laikliğin Fransa'da, Kilise ve Papalığa karşı milli devletlerin

⁶⁵ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılaşma Hareketleri*, s. 151.

⁶⁶ *A.g.e.*, s. 162.

⁶⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C. II, s. 208.

⁶⁸ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılaşma Hareketleri*, s. 110

⁶⁹ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 181.

⁷⁰ Başgil, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, s. 74.

⁷¹ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 162.

ortaya çıkması ile oluştuğunu savunmuştur.⁷² Bu konuda Niyazi Berkes de laikliği, Hıristiyanlıkta kilise ve papazlar dışında kalan halk için kullanmıştır.⁷³ Başgil laikliğin Osmanlı'da ilk kez II. Meşrutiyet zamanında "la dini" olarak ifade edildiğini, ama İslam ülkesinde toplumsal sınıflar mevcut olmadığı için bu anlayışın benimsenmesini zorlaştırdığını vurgulamıştır. Türköne de Türkiye'nin dünyada tek laik İslam ülkesi olması ve Türkiye'de laikliğin kendine münhasır bir özellik kazanması nedeniyle, Türkiye'nin laikleşmesinin zor olduğunu belirtmiştir.⁷⁴

Başgil laikliğin gerekliliğini hayati bir amaca bağlamıştır. O, dinde en büyük sıkıntının taassupluk olduğuna inanmıştır. Başgil'e göre koyu siyasi ve dini taassupluk komünizm ve faşizm neden olmaktadır ve bunu engellemenin tek yolu laikliktir.⁷⁵ Tunaya da laikliği hayati bir noktaya yerleştirmiştir. Fakat bu gereklilik ona göre çok farklıdır. Laiklik Tunaya'ya göre, sadece din ve devlet işlerinin ayrılığı değildir. Aynı zamanda devletin, dini yapının suistimal edilmesini engellemesidir. Tunaya bu anlamda devletin dine müdahalesini bir refleks olarak görmüştür.⁷⁶ O, Fransa'nın aksine Türk Devrimi'nde laikliğin ayrı bir öneme sahip olduğunu da savunmuştur.⁷⁷ Türk Devrimi'nin temel ilkesi bu anlamda laikliktir. Tunaya'nın bu yöndeki vurgularını özellikle 1964'te yayınladığı "Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük" kitabında ve bu dönemdeki yazılarında görmek mümkündür.

Başgil için de laiklik sadece din ve devlet ayrılığı değildir. Ama İslam'da en çok zorlanılan konu din ve devlet ayrılığıdır. Başgil, öncelikli olarak laikliğin din ve maneviyat düşmanlığı olmadığını belirtmiştir. Laiklik ile din; aile ve fert alanına, devlet de maddi alana yönelmiştir. Böylece din ve vicdan hürriyeti sağlanmıştır. Başgil yaşanan din ve devlet ayrılığı sonrasında yapılanlar ile dine bağlı devletten, devlete bağlı din yapısına gidildiğini savunmuştur.⁷⁸

Bu dönemle ilgili Başgil'in özellikle eleştirdiği nokta Diyanet İşleri Reisliği'dir. Başgil'e göre devlete bağlı dinin oluşmasına neden olan olguların başında, özerk olmayan bir Diyanet İşleri gelmektedir. Diyanet

⁷² Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C.II, s. 206.

⁷³ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 23. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 18.

⁷⁴ Mümtaz'er Türköne, **Türk Modernleşmesi**, 2. Basım, Lotus Yayınevi, Ankara, 2006. s. 82.

⁷⁵ Başgil, **Din ve Laiklik**, s. 171.

⁷⁶ Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, s. 124.

⁷⁷ Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. II, s. 214.

⁷⁸ Başgil, **Din ve Laiklik**, s. 176.

İşleri ile dine müdahale ve onun kontrol edilmesi maneviyat ve ruhani olarak bir çıkmazın yaşanmasına neden olmuştur. Başgil bu çıkmazın insanları komünizme yönelttiğini savunmuştur. Bunu engellemek için de Diyanet İşlerinin yapısının düzenlenerek Diyanet İşlerinin özerkliği sağlanmalıdır. Reislik aynı zamanda ekonomik olarak vakıfları bünyesinde barındıran bir yapıya kavuşturulmalıdır. Ona göre buhranı aşmak için İstanbul'da yeni bir Yüksek İslam İlimleri Enstitüsü de kurulmalıdır. Bu Enstitü ile üç kademedede din eğitimi verilerek âlim ve mütehasıslar yetiştirilmelidir.⁷⁹

Yeni dönemde laiklik ve diğer alanlardaki düzenlemelerin temel felsefesi Tunaya'ya göre çağdaş bir toplum yaratmaktır. O, Doğu medeniyetinden Batı medeniyetine geçilmesi için bu anlamda köklü hukuki düzenlemeleri savunmuştur. Başgil gibi O da bu düzenlemeler sonrasında hazırlanan 1924 Teşkilat-ı Esasiye'nin, Tanzimat'tan beri süre gelen ikiliklere son vermek ve yapılanlara bütünlük kazandırmak için yapıldığına inanmıştır.⁸⁰

1924 yılından sonraki dönem Tunaya ve Başgil için artık farklı anlamlar taşımaktadır. Başgil, Cumhuriyet'in ilanı sonrası yapılanlardan ve Teşkilat-ı Esasiye'deki dini nitelermelerin kullanılması konusundan başlayarak eleştirilerde bulunmuştur. Ona göre 1928'e kadar devletin dininin olduğunun belirtilmesinin temel nedeni bu dönemdeki muhafazakâr bakiyenin tepkisini çekmemektir. Başgil 1924 Teşkilat-ı Esasiye'nin 26. maddesince Meclis'e şerri yetkiler verildiğini belirtmiştir. O genel çerçevede muhafazakâr çevrenin tepkisini çekmemek ve bu çevreyi tatmin etmek için yapılan şeylerin, fiiliyatta devrimin mantığına uygun olmadığını savunmuştur.⁸¹

Muhafazakâr çevrenin yeni dönemde tepki gösterdiği konulardan birisi de Medeni Kanun olmuştur. Medeni Kanun toplumsal yaşantıyı düzenlemesi ve laik yaşam tarzının kurulması için devrim açısından ayrı bir mana taşımıştır. Tunaya bu konuyla ilgili ilk çalışmaların 1916 yılında İttihatçılar tarafından Mecelle Kanunu'nun üzerinde yapıldığını söylemiştir. Fakat Mütareke Dönemi'nde bu değişiklikler eski haline getirilmiştir. Tunaya, Medeni Kanun için çalışmaların Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte başladığını ifade etmiştir. 22 Nisan 1926'de İsviçre Medeni Kanunu'ndan esinlenilerek Medeni Kanun ilan edilmiştir. Bu kanunla temel hedef medeni seviyede bir toplumsal yaşantının kurulmasıdır. Bu doğrultuda Tunaya'ya göre

⁷⁹ A.g.e., s. 225.

⁸⁰ Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, s. 112.

⁸¹ Başgil, **Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, s. 78.

muhafazakâr ve çıkarları zedelenen çevreler bu kanuna büyük tepki göstermiştir.⁸²

Bu konuda büyük tepki gösteren kişilerden birisi de Başgil'dir. Başgil'in bu konudaki fikirleri gerek Tek Parti döneminde gerekse Demokrat Parti ve 27 Mayıs dönemlerinde çok farklılıklar göstermiştir. Başgil'in Sebilürreşad dergisinin Nisan 1952'deki 124. sayısında "İrtica Yoktur Efendiler!" adlı yazısında laiklik ve Medeni Kanunla ilgili yaptığı ağır eleştirileri daha çok Medeni Kanunu'nun aile ve toplum yapısına uymadığı yönündendir. Konu hakkında:

"Medeni Kanunun milli hayatımıza, hususiyyle, aile yuvamıza indirdiği darbeler inkar eder şeyler midir? Bu kanunu yeniden gözden geçirmek, kanaatimce, acil bir milli zarurettir"⁸³ diyen Başgil'in Medeni Kanun ile ilgili fikirleri 27 Mayıs sonrasında önemli oranda başkalaşmıştır. 27 Mayıs sonrasındaki dönemde Başgil, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Batılı devletlerden alınan kanunların başta direkt tercüme edildiğini ya da derlendiğini söylemiştir. Bu konuda Yeni Sabah gazetesine yazdığı 25 Haziran 1960'daki köşe yazısında, kanunların başlangıç itibarıyla direkt alınsa da, zamanla ülke gerçeklerine mal edildiğini savunmuştur. Başgil bu düşüncesini yeni bir anayasanın hazırlandığı sırada dile getirmiştir. Ona göre yeni anayasa yerine ülke gerçeklerine uygun olan eski anayasanın tadil edilmesi yeterli olacaktır.⁸⁴

Medeni Kanun konusu gibi medreselerin kapatılması da Başgil'e göre din ve dini terbiye alanında büyük bir buhranın yaşanmasına neden olmuştur. Ona göre din terbiyesi insanın ve toplumun gelişimi ve iyiliği için hayatidir. Bu anlamda din toplumun iyi yönde gelişmesini sağlayan en önemli unsurlardan biridir.⁸⁵ Başgil medreselerin kapatılmasını bir yerde bu çerçevede ele almıştır. Ona göre medreselerin kapatılması normaldir. Bu kurumlar vasfını yitirmiş ve çağ dışı kalmışlardır. Bu yüzden manevi bir buhran ve boşluğa neden olmuşlardır. Bu anlamda medreselerin kapatılması normal iken, onların yerine başka kurumların açılmaması büyük bir sıkıntıdır. Başgil 1926'da başlayan "fetret devri"nin 1958'de Yüksek İslam Enstitüsü'nün açılmasına kadar sürdüğünü belirtmiştir.⁸⁶ Medreselerin yerine Darülfünun'a bağlı bir İlahiyat Fakültesi açılmıştır. Başgil bu fakültenin

⁸² Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılaşma Hareketleri**, s. 115.

⁸³ Ali Fuad Başgil, "İrtica Yoktur Efendiler!" **Sebilürreşad**, C.V. S.124. (Nisan 1952), s. 372.

⁸⁴ Başgil, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, s. 133.

⁸⁵ Ali Fuad Başgil, **Gençlerle Baş Başa**, 74. Basım, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2018, s. 45.

⁸⁶ Başgil, **Din ve Laiklik**, s. 225.

ihtiyaca cevap veremediğini ve sadece ilim adamı yetiştirdiğini söylemiştir. Diğer yandan ilk, orta ve lisede la dini bir eğitim alan öğrencilerden iyi bir din adamı yetiştirilmesi ona göre imkânsızdır. O bu durum için “kayalıkta piriñ bitmez” demiştir.⁸⁷

Anayasada bu dönemde yapılan değişiklikleri eleştiren Başgil’e göre, 1924 ile 1934 arasındaki değişiklikler ile dinin devlete bağılılığı derinleştirilmiştir. Onun diğer yandan en çok eleştirdiği konu devrimlerin, tehlikeli dönem geçmesine rağmen hala aynı ciddiyetle yapılmasıdır. Başgil bu aşamada devletin, yavrusunu sinekten korumak için pençe darbesiyle öldüren hayvandan farksız olduğunu belirtmiştir.⁸⁸ Başgil’e göre laiklik konusunda devletin yerli yersiz tepkileri, Sultan Hamid döneminde olduğu gibi modernizmin gecikmesinden başka bir işe yaramamıştır. Ülkenin böyle yönetilmesi belirli çıkar çevreleri ve elinde silah bulunduran grupların işine gelmektedir. Başgil’e göre din ve maneviyat konusunda yaşanan buhranın sebebi budur.⁸⁹

1924 Teşkilat-ı Esasiye’nin kaldırılmasına kadar 1928, 1931, 1934, 1937, 1945 ve 1952 yıllarında Anayasa değiştirilmiştir. Tunaya bu anayasanın, siyasal olarak rejimin değişimine paralel olarak şekillendiğini belirtmiştir.⁹⁰ Bu değişiklikler ile devletin dini vasıflara sahip olması ve genel olarak TBMM’ye şerri konularda yetki verilmesi gibi hükümler öncelikli olarak Teşkilat-ı Esasiye’den çıkarılmıştır. 1928 yılında bu amaçla anayasanın 16. ve 38. maddelerinden devletin dininin olduğu ibaresi ve vekillerin yemin etmelerinde kullandığı dini ibareler çıkarılmıştır.⁹¹ Bu değişiklik ile ilgili düşüncelerini Başgil, 9 Temmuz 1960’da Yeni Sabah gazetesine yazmıştır. Başgil bu yazısında, 1921 ve 1923’de Teşkilat-ı Esasiye’de yapılan değişiklikler ile devletin dini ve şerri konularda yetkili kılındığını ve devletin dinsel bir devlet yapısına büründüğünü vurgulamıştır. Fakat saltanat ve hilafetin ilgası ile birlikte, 1924’te laik yapıya geçmek için dini eğitim kurumlarının ve mahkemelerin kaldırılması sonrasında, devletin dini vasıfları ve dini bir devlet olduğu söylemlerinde Başgil’e göre tadil yapılmasını gerektirmiştir. Başgil bu amaçla ilgili maddelerin düzenlendiğini söylemiştir. Bu nokta Başgil’e göre tam anlamı ile laiklik düzeyidir. Böylece devlet ve ruhani kuvvetler birbirinden ayrılmıştır. Bu iki kuvvetin birbirine dönmesi büyük bir yıkım doğurmuştur. Başgil 1960’daki köşe yazısında laiklik konusunda değişmeyen fikrini tekrarlayarak, bu konunun bizde

⁸⁷ A.g.e., s. 211.

⁸⁸ A.g.e., s. 215.

⁸⁹ A.g.e., s. 216.

⁹⁰ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C.II, s. 131.

⁹¹ Başgil, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, s. 79.

anlaşılmadığına ve bu saf laik yapının bir parti programıyla anayasaya girerek diktatörel bir yapı yarattığına inanmıştır.⁹²

1931 yılındaki düzenlemede ülke bütçesinin yeni yılın başında ilan edileceği bildirilmiştir. 1934'te Teşkilat-ı Esasiye'nin 10. ve 11. maddeleri değiştirilerek kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınması ile birlikte seçme yaşı 18, seçilme yaşı da 22 olarak belirlenmiştir. 1937'de ise anayasanın 2, 44, 47, 48, 49, 50, 61, 74 ve 75. maddelerinde değişiklikler yapılarak CHP'nin 6 Ok'u anayasaya girmiştir.⁹³ Bu değişiklik ile laikliğin anayasaya direkt girmesi Tunaya ve Başgil tarafından eleştirilmiştir. Onlara göre laiklik anayasaya tarif edilerek girmeliydi. Tunaya, laiklik prensibinin Türk Devrimi'nin en önemli dayanağı olduğunu, bu nedenle bir bilinmezlik yaşanarak laikliğin tartışmalara neden olduğunu savunmuştur.⁹⁴ Tunaya'ya göre laiklik sadece kanunla ifade edilemez. Tunaya, laikliğin bir sosyal yapı olduğu için sadece kanunla korunamayacağını savunmuştur. Ona göre toplum az gelişmişlikten kurtulduğunda ve gelişmiş seviyeye ulaştığında laikliğe gerek kalmayacaktır.⁹⁵ Tunaya laikliğin Türkiye'de anayasadaki şekliyle korunmasını savunanlar ile onun yetersiz olduğunu savunanlar olmak üzere iki grup olduğunu belirtmiştir. Laikliği mevcut şekli ile savunanlar, onun hayati şartlar sonucu oluştuğunu ve medenileşmek için mevcut yapının korunması gerektiğini savunmuşlardır. Tunaya'ya göre diğer yandan onu yetersiz bulanların başında Başgil gelmektedir. Yetersiz bulan kişiler özellikle gelenekçi çevreden oluşmuştur. Tunaya devrimlere en çok hücum edenlerin bu gruptan olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu grup özellikle Başgil'in eleştirileri çerçevesinde şekillenmiştir.⁹⁶

Başgil, 9 Temmuz 1960'da Yeni Sabah'taki köşesinde 6 Ok'un Anayasa'ya girmesinin "diktatörlük idaresinden" kurtulmayı geciktirdiğini belirtmiştir. Başgil din ve devlet kuvvetlerinin ayrı yaşaması gerektiğini, devletin sınırı geçtiğini düşünmüş ve CHP'nin parti programındaki ilkenin anayasaya girmesini ve en mühim konuma getirilmesini hata olarak görmüştür. Bu yüzden laiklik konusunda bir dayatma yaşanmıştır. Ona göre bu durum yukarıda da belirtildiği gibi dikta bir anlayışa ve yönetime varmıştır. Diğer yandan belki de daha çok eleştirdiği konu, laikliğin bu şekilde anayasaya girmesi olmuştur. Ona göre laiklik anayasaya tarifi ile

⁹² Başgil, *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, s. 157-158.

⁹³ Başgil, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, s. 80.

⁹⁴ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılama Hareketleri*, s. 122.

⁹⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, C. II, s. 217.

⁹⁶ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılama Hareketleri*, s. 125

birlikte girmeliydi. Çünkü izahsız girmesi onun suiistimal edilmesine neden olmuştur. Başgil'e göre, laikliğin tanımı yapılırsa sıkıntılar çözülecektir.⁹⁷

Teşkilat-ı Esasiye'deki diğer değişiklikler ise 1945'de anayasanın dilinin öz Türkçeye çevrilmesi ve 1952'de dönemin iktidarı tarafından anayasanın dilinin eski haline getirilmesi ile yapılmıştır. Genel olarak anayasada yapılan değişiklikler 1937 yılı ve öncesinde daha çok anayasanın içeriği ile ilgiliyken, sonraki değişiklikler genel olarak şekilsel değişiklikler olarak kalmıştır.⁹⁸ Bu değişiklikler ile birlikte modernleşme sürecinin vardığı noktada laiklik, Türkiye'nin gündeminden düşmemek üzere yerini almıştır.

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye'nin en önemli dönemlerinde yolları kesişmiş iki aydının yani Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya'nın hayatları, Türk modernleşmesi ve Cumhuriyet dönemindeki laikliğin inşasına yönelik fikirleri ve düşünceleri ele alınmıştır. Öncelikli olarak çalışmanın ilk bölümünde Başgil ve Tunaya'nın Osmanlı'nın yıkılmasına ve Cumhuriyet'in kuruluşuna tanıklık ettikleri görülmektedir. Bu döneme tanıklık onların hayata bakışını ve yaşayışlarını ömürlerinin sonuna kadar etkilemiştir. Bu durum onların bütün fikirselliklerine rağmen paralel bir hayat yaşamalarına da neden olmuştur.

Tunaya ve Başgil'in fikirlerindeki en önemli ortak noktayı Cumhuriyet öncesi Türk modernleşmesi üzerine olan fikirleri oluşturmuştur. Bu dönem genel olarak onlara göre teokratik-monarşik bir yapıdan laik ve cumhuri bir yapıya doğru gidişi oluşmuştur. Bunu sağlayan temel etmen ise modern Batı'nın ortaya çıkışıdır. Bu çerçevede Batılı gelişmişlik seviyesinin yakalanması çabaları anayasal bir düzene gidişi ve fikir çeşitliliğini sağlamıştır. Osmanlı'nın son dönemi bu anlamda Tunaya ve Başgil'e göre Cumhuriyet fikrinin yetişmesi için bir laboratuvar ortamı olmuştur.

Çalışmanın son bölümü ise Cumhuriyet'in ortaya çıkışı ve bünyesinde barındırdığı laikliğin ilk dönemlerde nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda Başgil, Türk modernleşmesinin vardığı nokta itibarıyla inşa edilen laiklik ile modernleşmenin sekteye uğradığını düşünmüştür. Tunaya ise laikliğin daha da ileri giderek, devletin din üzerindeki kontrolünün artması gerektiğini savunmuştur. O'na göre bu toplumsal gerçeklik için şarttır. Bu çerçevede yapılan anayasal ve yasal değişiklikler ile laikliğin Türk Devrimi'nin temel dayanağı haline getirildiği görülmektedir. Diğer yandan

⁹⁷ Başgil, *İlmin Işığında Günün Meseleleri*, s. 159.

⁹⁸ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 30. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 323.

ise onun gerekliliği ve anayasada tarif edilmemesinin zihinlerde nasıl bir çıkmaza neden olduğu Tunaya ve Başgil özelinde görülmüştür.

Bu çalışma ile gerek Ali Fuad Başgil ve gerekse Tarık Zafer Tunaya'nın Türk modernleşmesinde laikliğe yaklaşımları izah edilmek istenmiştir. Başgil ve Tunaya hakkında yapılmış olan çalışmalara bakıldığında ise özellikle tez ve diğer yandan kitap ve makale çalışmalarında, ele alınan aydınların farklı yönleri ile ilgili araştırmalar yapıldığı görülmektedir. Bu anlamda Başgil hakkında bir doktora çalışması ve birçok yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. Başgil'in dindar, muhafazakâr ve liberal yanı ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. Akademi dışında ise onun dindarlığı ve dönemi üzerine olan söylemleri ele alınmıştır. Tunaya'ya bakıldığında ise, onun hakkında da aynı şekilde bir doktora çalışması ve birçok yüksek lisans çalışması bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar genel olarak Tunaya'nın siyaset bilimciliğini ve tarihçiliğini ele almıştır. Akademi dışında ise daha çok Tunaya'nın tarihçiliği öne çıkarılmıştır. Yapılan bu çalışma iki farklı zihin dünyasına sahip aydının Türk modernleşmesi ve laiklik üzerine olan fikirlerinin mukayese edilmesi açısından diğer çalışmalara nazaran farklılık arz ettirmektedir. Özellikle laiklik konusunda Türkiye'de yaşanan siyasal ve sosyal tartışmaların geçmişte iki farklı zihin dünyasına sahip olan bu aydınların fikirleri doğrultusunda ortaya konulması yapılan çalışmayı ayrı bir noktaya taşımaktadır.

Genel olarak bakıldığında ise, Ali Fuad Başgil ve Tarık Zafer Tunaya'nın temsil ettikleri zihin dünyasının izdüşümleri olarak, Türk Devrimi ve ona giden yoldaki süreçlere yönelik fikirleriyle, Türk düşün hayatının yaşadığı çatışmanın ve fikir ortaklıklarının neden laiklik olduğu anlaşılmıştır. Dünden bugüne yaşanan modernleşme hareketlerinin temelini bu anlamda dinsel bir yapıdan laik ve cumhuri bir düzene doğru gidiş olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Aşçı, Arif, **Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil Bibliyografyası**, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2000.

Başgil, Ali Fuad, **27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri**, 4. Basım, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2017.

_____, **Başgil'den Mektuplar**, İstanbul, Yağmur Yayınları, 2007.

_____, **Demokrasi Yolunda**, 3. Basım, İstanbul, Yağmur Yayınları, 2009.

- _____, **Din ve Laiklik**, 12. Basım, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2016.
- _____, **Gençlerle Baş Başa**, 74. Basım, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2018.
- _____, **Hâtıralar**, 6. Basım, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2016.
- _____, **İlmin Işığında Günün Meseleleri**, 2. Basım, İstanbul, Yağmur Yayınları, 2006.
- _____, **Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri**, İstanbul, Ahmet Sayman Teksir İşleri, 1952-1953.
- _____, **Yakın Maziden Hâtıra Kırıntıları**, İstanbul, Yağmur Yayınları, 2007.
- Berkes, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, 23. Basım, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2016.
- Gökalp, Mehmet (haz), **Ord. Prof. Dr. Ali Fuad Başgil Hayatı – Şahsiyet Mücadeleleri**, İstanbul, Santral Yayınevi, 1963.
- Hayatlarıyla Yol Gösterenler**, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 2005.
- Kaygı, Abdullah, **Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1992.
- Kılıç, Emrullah, **Materyalizm Karşısında Ali Fuad Başgil**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2012.
- Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, 30. Basım, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Tarih ve Demokrasi – Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan**, İstanbul, Cem Yayınları, 1992.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk Ve Atatürkçülük**, 2. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- _____, **Hürriyet’in İlanı**, İstanbul, Yenigün Haber Ajansı, 1998.
- _____, **İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa**, 2. Basım, İstanbul, Arba Yayınları, 1988.
- _____, **İslamcılık Cereyanı**, C. I, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, Şubat 1998.
- _____, **Medeniyetin Bekleme Odasında**, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, Mart 1989,
- _____, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. I, 4. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

- _____, **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. II, 3. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- _____, **Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, 3. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- _____, **Türkiye’de Siyasal Partiler- İkinci Meşrutiyet Dönemi**, C. I, 2. Basım, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- _____, **Türkiye’de Siyasal Partiler- Mütareke Dönemi**, C. II, 5. Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- _____, **Türkiye’de Siyasal Partiler- İttihat ve Terakki**, C. III, 2. Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.
- Türküne, Mümtaz’er, **Türk Modernleşmesi**, 2. Basım, Ankara, Lotus Yayınevi, 2006.

Makaleler

- Aybay, Aydın, “Ders” **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. II, 3. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- _____, “Tunaya’yı Anarken” **Tarih ve Demokrasi – Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan**, İstanbul, Cem Yayınları, 1992.
- Başgil, Ali Fuad, “İrtica Yoktur Efendiler!” **Sebilürreşad**, C.V. S.124. Nisan 1952.
- “Başgil, Ali Fuat”, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, C.1, İstanbul, Dergah Yayınları, 1977.
- Kalaycıoğlu, Ersin “Tarık Zafer Tunaya: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Siyasal Kurumlar ve Çağdaşlaşma” **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. II, 3. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Önder, Tuncay “Ali Fuad Başgil” **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce- Muhafazakarlık**, C. V, 2. Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Toprak, Zafer, “Tarık Zafer Tunaya’nın Ardından” **Tarih ve Demokrasi – Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan**, İstanbul, Cem Yayınları, 1992.
- Turan, İlter, ”Tarık Zafer Hoca’yı Anarken” **Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)**, C. II, 3. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Zaim, Sabahattin, “Ali Fuad Başgil”, **Hayatlarıyla Yol Gösterenler**, İstanbul, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 2005.

